

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Надія Єсипенко
(Чернівці)

СИНЕРГЕТИКА КУЛЬТУРНОГО КОНЦЕПТУ І МОВНОГО ЗНАКУ (на матеріалі англomовної прози XVIII-XX століть)

Стаття присвячена проблемі визначення компонентів семантичної структури культурного концепту в художньому творі. Це видається можливим за наявності двох факторів: повторюваність семантичних компонентів значеннєвої парадигми НОМЕ у досліджуваних творах і їх синтагматична вираженність. Статистично підтвержені дані про вживання семантичних класів слів-супровідників концепту дозволяє зробити висновок про смислову структуру концепту.

Ключові слова: культурний концепт, слова-супровідники, семантичне поле концепту.

Статья посвящена проблеме определения компонентов семантической структуры культурного концепта в художественном произведении. Это оказывается возможным при наличии двух факторов: повторяемости семантических компонентов парадигмы значения НОМЕ в анализируемых романах и их синтагматическая выраженность. Статистически подтвержденные данные об употреблении семантических классов слов-сопроводителей концепта позволяет сделать выводы о смысловой структуре концепта.

Ключевые слова: культурный концепт, слова-сопроводители, семантическое поле концепта.

The article deals with the problem of differentiation of semantic structure components of the cultural concept in the work of fiction. This is possible to achieve in the presence of two factors: repetition of semantic components of the meaning paradigm of HOME in the texts under analysis and their syntagmatic representation. Statistically proved data of the semantic classes of the accompanying words realization allows to conclude about the sense structure of the concept.

Key words: cultural concept, accompanying words, semantic field of the concept.

Починаючи з XIX століття проблема мови і культури є в центрі уваги філософів, лінгвістів і культурологів, які опираються на антропоцентричні принципи пізнання і опису світу. В епіцентрі лінгвокультурології наприкінці XX століття опинилася не тільки мова, але й національна картина світу, мовна етнокультурна свідомість і менталітет народу.

З точки зору лінгвокультурології трактування самотності етнокультури слід шукати в словах, за допомогою яких фіксуються образи предметів і явищ, що пізнаються, бо саме слова виникають з дій і несуть в собі приховану енергію (потенціальну модель культурної дії). За допомогою культурно маркованого слова і твориться та система координат, в якій живе людина, в якій формується образ світу як основний елемент культури. За словом у його звуковій і графічній матеріальній оформленості стоїть фрагмент живого образу зі світу конкретної етнокультури. Система значень є відображенням системи самої культури, тієї структури образу світу, що в ній сформувалася [1, с. 21].

З цього випливає зв'язок лінгвокультурології і когнітивної лінгвістики, що дозволяє відслідкувати становлення і розвиток мовної особистості і формування національно-культурного компонента в семантичному просторі мови. Вивчення семантичного простору мови здійснюється здебільшого через дослідження його основної одиниці – значення. В когнітивній лінгвокультурології воно підпорядковується структуруванню концептосфери. У свою чергу вирішення цього завдання вимагає аналізу основної одиниці концептосфери – концепту. Існує кілька його визначень. Д.С. Ліхачов розуміє концепт як засіб заміщення значення слова в індивідуальній свідомості і в певному контексті; це особистісне осмислення, інтерпретація об'єктивного значення [9, с. 331]. У цьому випадку відбувається ототожнення концепту й смислу слова. А.А. Залевська вважає концепт об'єктивно існуючим у свідомості людини пізнанням (знанням), що чуттєво сприймається і переживається, і має динамічний характер на протигагу поняттям і значенням [5, с. 42]. Концепти – це смислові кванти людського буття. В залежності від конкретних умов смислові кванти можуть перетворюватись в різні спеціалізовані гештальти буття [1, с. 24].

Велика кількість дефініцій концепту спричинена складною організацією концепту. Однією з основних особливостей концепту є

його звернення до культури. Багато науковців (Джон Міль, Роберт Ладо, Е.Найда) виокремлюють у слові „емоційний конотативний компонент”. Для когнітивної лінгвокультурології виявлення культурного компоненту значення дозволяє проникнути у глибинні механізми вербалізації когнітивних категорій. Особливо чітко культурна конотація мовних одиниць проявляється у художньому тексті. У художньому тексті кожне слово розкриває багаті можливості своїх зв'язків. Процес добору слова у художньому тексті здійснюється переважно в межах семантичних смислових зв'язків і набуває селективного, вибіркового характеру [11, с. 128]. Для художнього тексту найважливішими є етапи текстотворення і сприйняття образного слова. Культурно-когнітивною особливістю художнього тексту є складна архітектоніка його смислового змісту, що визначається асоціативно-образним і символічним характером мислення автора. А це, в свою чергу, робить актуальним питання когнітивно-культурної інтерпретації смислу за допомогою декодування лексико-семантичних особливостей тексту і виявлення інтенціонального замислу автора [7, с. 372].

Метою нашого дослідження є виявлення синергетичності культурного концепту і мовного знаку, що його репрезентує у художньому тексті. Для цього нам потрібно виконати кілька **завдань**: виявити смислові компоненти культурного концепту, віднайти їхнє місце у семантичній сітці твору та визначити шляхи їх вербального втілення у тексті. **Матеріалом** дослідження слугували романи XVIII-XX століть англійської прози, що можуть вважатись культурним надбанням англійської й американської культур.

Спершу розглянемо питання структури культурного концепту, що є предметом обговорення сучасних лінгвокультурологічних студій. У лінгвокультурології підтримується науковцями думка, що культурний концепт – це багаторівневе ментальне утворення (Ю.С. Степанов, С.Г. Воркачов, В.І. Карасик), в якому виокремлюються декілька якісно відмінних складових (пластів чи вимірів). Найбільше питання виникає щодо визначення кількості й характеру смислових компонентів культурного концепту та виявлення шляхів їх вербалізації. Ю.С. Степанов вирізняє в концепті, крім понятійної складової, і етимологію, і сучасні асоціації й оцінки [12, с. 41]. В.І. Карасик вважає, що в культурному концепті зосереджуються ціннісна, образна і понятійна сторони [6, с. 129]. На думку

С.Г. Воркачова, понятійна сторона відображає ознакову і дефініційну структуру культурного концепту, образна складова фіксує когнітивні метафори, а значеннева складова визначається місцем, яке посідає концепт у мовній системі [3, с. 68]. Інші дослідники твердять, що дискретна цілісність культурного концепту утворюється взаємодією „поняття”, „образа” і „дії”. Ми поділяємо думку М.Ф. Алефіренко в тому, що конститутивним в семантиці концепту може бути поняття, що знаходиться під іншими його пластами, тому воно часто приховане від поверхневого сприйняття [1, с. 169]. У смислового змісті культурного концепту визначальними постають образно-метафоричні конотації. На думку Л.О.Чернейко „предметні конотації” імені концепту можуть розкрити його етнокультурну специфіку [13, с. 85].

Визначальним у „вимірі” концепту є слово, орієнтоване на ім'я концепту. Слово як оперативний елемент довготривалої пам'яті через своє лексичне значення перебуває у системно-асоціативних зв'язках з іншими мовними одиницями, утворюючи семантичну сітку лексичної тканини твору. В процесі вибору слова для побудови вербальної форми тексту активується система значень мови, яка, у свою чергу, активує концептуальну сітку певної культури, що лежить в її основі. Н.Д. Арутюнова зазначає: „Теорія значення займається виявленням того, як мова структурує і систематизує позамовну дійсність, які типи ознак (параметри об'єктів) в ній виокремлюються, якими засобами опису фізичного і духовного світу (матеріального й ідеального) володіє і як його оцінює. В системі значень закріплені всі ті поняття, що склались у кожного народу в процесі його пізнавальної, трудової, соціальної і духовної діяльності” [2, с. 10-11]. Отже, семантична структура концепту здебільшого залежить від значень слів, що вербалізують концепт.

Для визначення структури концепту ми поєднуємо когнітивно-семасіологічний аналіз з квантитативними методами дослідження для отримання об'єктивних висновків щодо реалізації культурного концепту в тексті. Дослідження починається з ономасіологічного аналізу, в основу якого закладений домінуючий вектор лінгвокультурологічного пошуку від імені (слово або фразема) до сукупності смислів, що ним номінуються. Далі вектор дослідження замінюється семасіологічним напрямом. Для систематизованої репрезентації диференційованих смислових ознак концепту культури, що номі-

нується в мові, проводиться аналіз слів-супровідників, що концепт уточнюють чи пояснюють. Об'єктивації концепту не лише за допомогою слова-імені концепту, а й супровідними словами уможливорює створення мовномисленневого портрету предмета чи явища, що стоять за концептом. У процесі творення такого портрету семантична структура слова-імені відкриває його значеннєве наповнення, а супровідні слова відтворюють окремі фрагменти образу предмета, що дозволяє інтерпретувати культурно значущі смисли (за якостями, ознаками, характеристиками, що виражаються прикметниками; за функціями, діями, переживаннями, що читаються у дієсловах; за об'єктами предметної дійсності, живою чи неживою природою, вираженими за допомогою іменників). Таким чином, створення мовного портрету того чи іншого предмету, за яким ховається концепт, є організацією смислових елементів як всередині значення, так й інтерпретацією ознак, властивостей, функцій об'єкту, виражених супровідними словами. Супровідні лексичні одиниці несуть додаткові знання, за допомогою яких слово-концепт набуває об'ємної експлікації.

Розглянемо культурно маркований концепт НОМЕ. Концепт НОМЕ в англійській лінгвокультурі співвідноситься з фрагментом дійсності. В його основі лежить стійкий образ, що постійно активується у свідомості кожного члена англійського суспільства і має етнокультурну цінність. Словникова дефініція слова *home*, його семантика в типовому лексиконі англійської мови співпадає з описом цього концепту в енциклопедії: 1) *a dwelling or abode*; 2) *a house or an apartment that is the fixed residence of a person, a family or a household*; 3) *an accustomed or familiar neighbourhood*; 4) *one's native city, region, country*; 5) *the dwelling place of an animal*; 6) *a region that something is native or common*; 7) *the habitat or seat*; 8) *an institution for the care of the homeless, sick, infirm, orphaned*; 9) *in various games the point which one tries to reach* [14, с. 459].

При порівнянні словникової дефініції з описом концепту НОМЕ у художньому тексті, виявляється, що в семантичній структурі лексичної одиниці *home* відсутня низка ознак, характерна для концепту НОМЕ. А деякі значеннєві відтінки слова *home* у словниковій дефініції не знаходимо у смислої структурі концепту НОМЕ. Висуваємо припущення, що розширення чи звуження значеннєвого змісту слова *home* і понятійного змісту концепту

НОМЕ у проаналізованих романах зумовлені етнокультурними особливостями відтворення цього культурного явища у свідомості англомовного суспільства зазначеного часового періоду.

Спільними у словнику і тексті виявився досить широкий спектр значень НОМЕ: 1) a dwelling or abode; 2) a house or an apartment that is the fixed residence of a person, a family or a household; 3) an accustomed or familiar neighbourhood; 4) one's native city, region, country; 5) the habitat or seat. Таблиця 1 показує значеннєве навантаження лексеми home у романах згідно часового розподілу.

Таблиця 1

Значення лексеми home у романах XVIII- XX століттях

Значення	Home у XVIII ст.	Home у XIX ст.	Home у XX ст.	Всього
a dwelling or abode	51	176	158	385
a house or an apartment that is the fixed residence of a person, a family	250	353	419	1022
an accustomed or familiar neighborhood	35	98	85	218
one's native city, region, country	82	93	72	247
the habitat or seat	24	59	43	126
Всього	442	779	777	1998

Як видно з таблиці 1, найуживанішим значенням home у всіх проаналізованих романах є „будинок чи квартира як місце проживання особи чи сім'ї”:

*“... but returned **home** to the expecting family where smiling looks, a treat hearth, and pleasant fire were prepared for our reception” (O. Goldsmith “The Vicar of Wakefield” XVIII cm.).*

“The mansion was a fine one, evidently the home of wealth. A clear coal fire, and a bright lamp in the centre of the room, shed abroad their cheerful blaze!” (M. Cummins “The Lamplighter” XIX cm.).

*“When the first small fire had been started in the furnace, which is the shrine of a Gopher Prairie **home**, Carol began to make the house her own. She dismissed the parlor furniture – olden oak table with brass knobs, the moldy brocade chairs, the picture of “The Doctor” (S. Lewis “Main Street” XX cm.).*

Словникових значень “the dwelling place of an animal; an institution for the care of the homeless; in various games the point which one tries to reach” у проаналізованих романах не виявилось.

Проте дослідження слів-супровідників імені концепту НОМЕ дозволило розкрити скриті смисли концепту. Супровідні слова з точки зору закладеного в них інтерпретаційного потенціалу дали можливість декодувати смисловий зміст концепту шляхом поділу їх на лексико-семантичні групи, кожна з яких репрезентує мінімальний смисл концепту. Нами було виокремлено 35 лексико-семантичних класів іменників, що демонструють різну частоту вживання у романах різних часових періодів. Загальна кількість дібраних супровідних іменників у творах XVIII ст. – 1 355 лексичних одиниць, у романах XIX ст. їхня кількість становить 2 184 іменника, у романах XX ст. – 1 886 іменників.

Згідно статистичних підрахунків вживання семантичних класів супровідних іменників, найчастотнішими виявились смисли: у романах всіх трьох століть „час, вік” (у творах XVIII століття – 63 лексичні одиниці, у XIX столітті – 153 одиниці, у романах XX століття – 121 іменник); „сім’я” (у XVIII ст. – 125, у XIX ст. – 164, у XX ст. – 128); „люди” (у XVIII ст. – 110, у XIX ст. – 130, у XX ст. – 122); „околиці, місцевість” (у XVIII ст. – 48, у XIX ст. – 68, у XX ст. – 93); „будинок” (у XVIII ст. – 69, у XIX ст. – 127, у XX ст. – 90); „людська діяльність” (у XVIII ст. – 41, у XIX ст. – 82, у XX ст. – 67); „почуття, емоції” (у XVIII ст. – 89, у XIX ст. – 116, у XX ст. – 52); „речі, меблі” (у XVIII ст. – 39, у XIX ст. – 61, у XX ст. – 69); „абстрактні поняття” (у XVIII ст. – 50, у XIX ст. – 101, у XX ст. – 54); У XVIII та XIX століттях частотними виявились супровідні іменники, що позначають „спілкування, стосунки” з кількісними показниками 51 та 67 лексичних одиниць відповідно; у XIX і XX століттях іменники „явищ, матеріалу” (40 і 38 лексичних одиниць) були частотними; у романах XX ст. смислове наповнення НОМЕ у порівнянні з романами інших часових проміжків розширюється значеннями „їжа” (63 одиниці) і „дорога” (36 іменників).

Проте визначення частоти вживання лексичних одиниць не є достатнім, адже в цьому випадку ми не знаємо, чи дійсно частота вживання лексико-семантичних класів у творах того чи іншого письменника суттєво перевищує деяку теоретично очікувану величину. Тому для достовірного квантитативного аналізу кількісних

даних ми використовуємо критерій хі-квадрат (χ^2). Найпоширенішою формулою для обчислення χ^2 є формула [8, с. 35]:

$$\chi^2 = \sum \frac{(O - E)^2}{E},$$

де O – фактично існуючі (емпіричні) величини; E – теоретично очікувані; знак Σ – означає суму.

З усіх отриманих величин χ^2 для подальшого аналізу вибрано тільки ті величини, де фактичні частоти вживання тієї чи іншої частини мови перевищують теоретично очікувану величину.

Таблиця 2

**Результати статистичного аналізу за допомогою критерію χ^2
класів супровідних іменників у творах XVIII століття**

	Charles Brockden Brown "Wieland" 1	George Tucker "A Voyage to Moon"	S. Woodworth "The Champions of Freedom"	Royall Tylor "Alegire Captive"	Catherine Sedwick "The Travellers A Tale", 6.	Susanna Haswell Rowson "Charlotte Temple"	Daniel Defoe "Robinson Crusoe"	Henry Fielding "Tom Jones"	Laurence Sterne "The Life and Opinion of Tristan Shandy"	Oliver Goldsmith "The Vicar of Wakefield"	J. Swift "Gulliver's Travels"	Ann Radcliffe "The Mysteries of Udolpho"
HOME	12	21	9	26	8	18	73	101	21	34	29	90
1.												
2.								12,74		8,44		
3.		6,26										
4.							20,23					
5.				7,51	8,72							
6.	9,28											
7.			9,76									
8.		6,76						12,83				

9.												20,08
10.							10,52					
11.							6,32					
12.	4,73											
13.												
14.							3,86					
15.												9
16.												
17.				10,48								
18.												
19.									17,33			
20.						4,85						
21.						4,15						
22.												
23.							11,92					4,78
24.				4,25								
25.						14,85					5,36	
26.												
27.							9,7					
28.	9,96											
29.	6,02								6,02			
30.		4	7,19									
31.												
32.				5,08							15,16	
33.							24,78					
34.	4,08											
35.												

* 1. Час, вік. 2. Сім'я. 3. Людська діяльність. 4. Їжа. 5. Небеса, бог. 6. Відпочинок. 7. Розлука, вигнання. 8. Прибуття, повернення. 9. Почуття, емоції. 10. Речі, меблі. 11. Спогади. 12. Околиці, місцевість. 13. Шлях, дорога. 14. Тварини. 15. Дружба. 16. Будинок. 17. Люди. 18. Шлюб. 19. Відстань. 20. Хатня робота. 21. Спілкування, стосунки. 22. Хвороба. 23. Природні явища, матерія. 24. Абстрактні поняття. 25. Транспорт. 26. Гроші. 27. Подорож. 28. Документи. 29. Навчання. 30. Свята, події. 31. Атмосфера в домі. 32. Уряд, керівництво. 33. Корабель. 34. Церква. 35. Міра.

З таблиці 2 видно, що в житті американського і британського суспільства НОМЕ був тісно пов'язаний з релігією, церквою, релігійними обрядами, що засвідчує переважаючі емпіричні величини χ^2 над теоретично очікуваними у трьох авторів у лексико-семантичного класу „церква” та у двох авторів класу „небеса, бог”.

“Some supposed that he withdrew from the sight of men for the purpose of more *fervent prayer* and more *holy meditation*; others, that he visited his **home**, or some other distant country” (R. Tylor “The Algerine Captive”).

НОМЕ часто асоціювався у тогочасному суспільстві з „сім'єю” (перевищення χ^2 двічі), а не з будинком (жодного перевищення χ^2), як того можна було очікувати.

“Take some repose to-night, and to-morrow I'll carry you **home** to your *mother* and the rest of the *family*, from whom you will receive a kind reception” (O. Goldsmith “The Vicar of Wakefield”).

Клас „прибуття, повернення” вирізняється в романах обох літератур і разом з класом „транспорт” характеризує концепт НОМЕ як місце, в якому завжди чекають на повернення, возз'єднання.

“I had pretty well spent my tears before his *return home*...” (H. Fielding “The History of Tom Jones”).

“Of my *journey home*, little remains to be said” (G. Tucker “A Voyage to the Moon”).

Британське суспільство впродовж усієї історії свого розвитку тісно пов'язане з монархічним устроєм країни, де політичні події, боротьба за трон, розширення Британської імперії стали впливовим чинником у формуванні мовної свідомості англійців і відобразилось у концепті НОМЕ у значенні рідної країни. В американському суспільстві становлення незалежної держави, зміна устроїв, боротьба з рабством відобразились у художніх творах і втілились у супровідних іменниках імені концепту НОМЕ, який у цьому випадку також набуває значення рідної країни. Тому лексико-семантичний клас „уряд, керівництво” двічі перевищує теоретично очікувані величини.

Лексико-семантичний клас „навчання” засвідчує, що процес отримання знань може відбуватися не лише у навчальному закладі, а й продовжується вдома:

“... I found that instead of books and provisions, as I had expected, they were filled with sticks, which they told us constituted the *arithmetical lessons* they were required to practise at **home**” (G. Tucker “A Voyage to Moon”)

“And I would not depreciate what the *study* of the *Literae humaniores*, at the university, have done for me in that respect, or discredit the other helps of an expensive *education* bestowed upon me, both at **home** and abroad since...” (L. Sterne “The Life and Opinion of Tristan Shandy”)

У романах американської літератури „події, свята” позначені перевищенням теоретично очікуваних показників вживання і додають концепту НОМЕ смислу небуденності, піднесеності, коли поряд з повсякденними турботами святкування є невід’ємною частиною життя родини.

Решта лексико-семантичних класів супровідних іменників перевищують теоретично очікувані величини раз або не вирізняються вибіркоvim вживанням. Проаналізовані супровідні іменники дають можливість побудувати семантичне поле концепту НОМЕ, що сформувалось в просторі англійської культури, розкривається дискурсивними смислами, що сконцентровані між семантичною структурою слова НОМЕ і смисловим наповненням однойменного концепту. Особливо чітко ці смисли експлікуються у супровідних словах, що найповніше відкривають зміст концепту НОМЕ.

Отримані статистичні дані про вживання лексеми *home* і супровідних слів дозволяють нам накреслити поле концепту НОМЕ: ядро концепту складає лексема на позначення імені концепту; чим більше відхилень χ^2 має лексико-семантичний клас супровідних іменників, тим ближче він розташований до ядра.

Дослідження слів-супровідників дозволяє проникнути в когнітивну структуру концепту. Основним способом такого проникнення слугує когнітивно-семасіологічний аналіз всіх тих мовних засобів, які об’єктивують дану когнітивну структуру в тексті. Різноманітність лексичного значення лексеми НОМЕ проєкціює той унікальний для англійської культури смисловий спектр, що розкривається саме в тексті завдяки актуалізації значень слів-супровідників.

Перспективним було б дослідження супровідних дієслів і прикметників, що значно розширюють поле концепту і відкривають його дескриптивні й динамічні смисли.

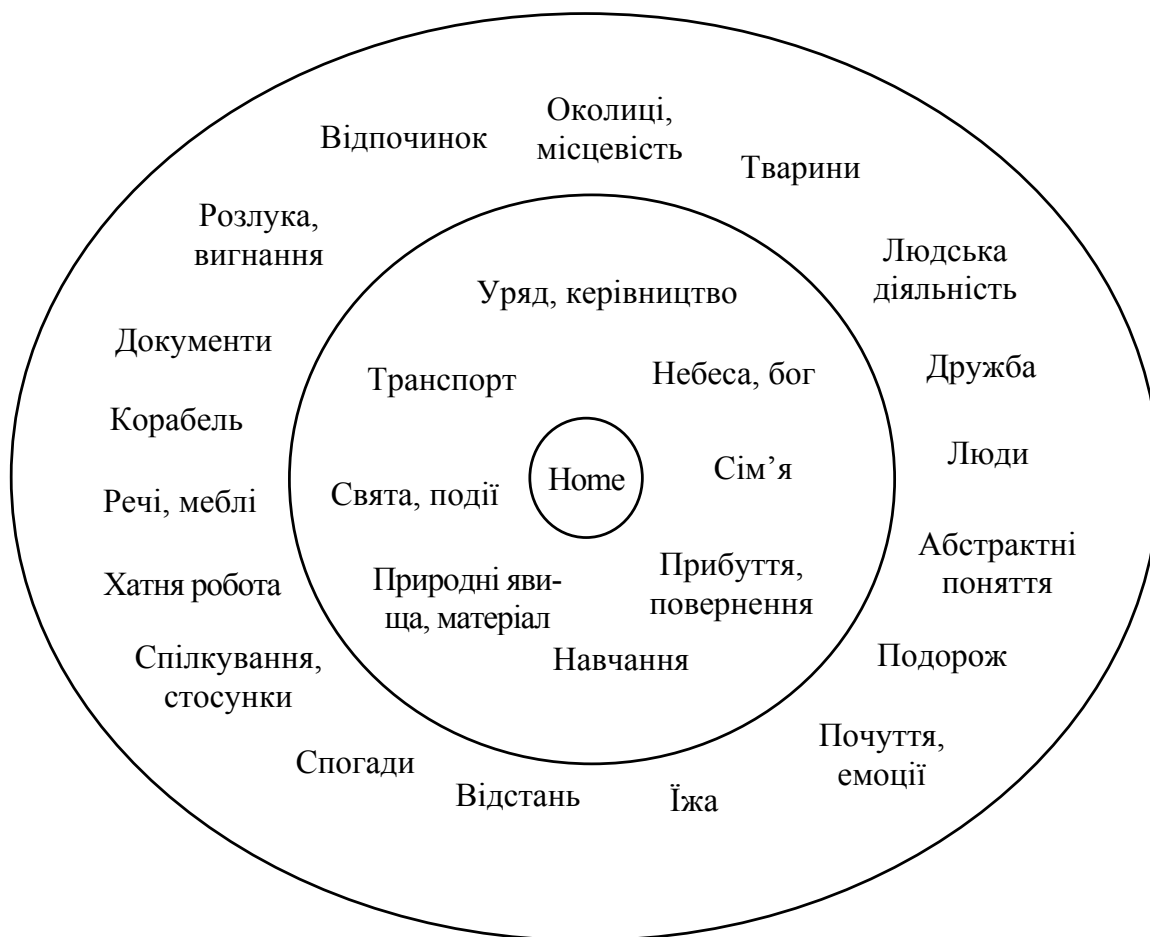

Рис.1. Семантичне поле концепту НОМЕ

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка: учеб.пособие / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флінта : Наука, 2010. – 288 с.
2. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д.Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 303 с.
3. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С. Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64-72.

4. Воробьёв В. В. Лингвокультурология (теория и методы) : [монография] / В. В. Воробьёв. – М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1997. – 331 с.
5. Залевская А. А. Национально-культурная специфика картины мира и различные подходы к ее исследованию / А. А. Залевская // Языковое сознание и образ мира : сб. ст. / отв. ред. Н. В. Уфицева. – М. : Флинта, 2000. – С. 39-54.
6. Карасик В. И. Языковые ключи / В. И. Карасик. – М. : Гнозис, 2009. – 406 с.
7. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
8. Левицкий В. В. Статистическое изучение лексической семантики: Учеб. пособие / В. В. Левицкий. – Черновцы : ЧГУ, 1989. – 156 с.
9. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : антология. – М. : Academia, 1997. – С. 327-339.
10. Лукин В. А. Художественный текст: основы лингвистической теории. Аналитический минимум / В. А. Лукин. – М. : Издательство “Ось-89”, 2005. – 560 с.
11. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – М. : Наука, 1979. – 250 с.
12. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
13. Чернейко Л. О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени / Л. О. Чернейко. – М. : Либриком, 2010. – 272 с.
14. The Living Webster Encyclopedic Dictionary of the English Language. – Chicago : The English-Language Institute of America, 1982. – 1158 p.